

„Terméketlen spekuláció”

Balázs Sándor *Spekuláció vagy alkotó gondolkodás?* című jegyzetében (*Korunk*, 1968. 8.) vitatja *Terméketlen spekuláció* cím alatt megjelent írásunkat (*Korunk*, 1968. 3). Válaszunkban e jegyzet ürügyén igyekszünk a filozófia sajátosságainak néhány vonására is felhívni a figyelmet.

*

Balázs Sándor minden gondolatunkat a formális logikába akarta gyömöszölni, de mit tehetünk: itt is, ott is kilógunk belőle.

Nézzük Balázs egyik kulcsmegállapítását, amelyben az idézett tekintélyek véleményét összekapcsolja saját mondanivalójával: „E kis filozófiatörténeti szemelgetés arra enged következtetni, hogy a különböző korokban elhangzott s egymástól merőben eltérő filozófiai nézeteket vallók véleménye nagyjából azonos: spekuláción általában a gyakorlattal, tapasztalattal kapcsolatban álló, valóságos tartalommal rendelkező elmtevékenységgel szemben — a tapasztalattól és gyakorlattól elszakadt (nemcsak eltávolodott!), a gondolkodás tárgyától önmagát függetlenítő, sőt végső fokon a gondolkodás tárgyát kieszelő, nem valóságos gondolatokat és gondolat kifejtést értik.”

Előzetesen: Balázs, úgy látszik, annyira utálja még a spekuláció fogalmát is, hogy ellenvéleményének gondolatmenetét sok helyen kusza hálónak csomózza ez az érzelmi viszony.

Bizonyítás:

1. „...a tapasztalattól és gyakorlattól elszakadt”. Ami a tapasztalattól elszakadt, az még nem szakadt el feltétlenül a gyakorlattól: a két fogalom köre különböző: csak premarxista filozófiákban estek egyértelműen egybe. A tapasztalat passzív, a gyakorlat aktív, a tapasztalat túlnyomóan az érzéki tárgyra, a gyakorlat túlnyomóan a tárgyi és viszonyvilág átalakítására vonatkozó tevékenység. A tapasztalat tárgyairól okoskodni a tapasztalattól elszakadva — nem szabad. A tapasztalatról okoskodni a tapasztalat tárgyaitól elszakadva — igen. Descartes-nak igaza van: kiagyalni semmit sem szabad a józan ész ellenére: a „józan ész” ugyanis a tárgyi-érzéki világra irányul, azt pedig meghamisítani nem szabad. De ha a gondolkodás nem a tárgyi-érzéki világra vonatkozik, hanem a fogalmakban már megragadott világra?

2. „...a gondolkodás tárgyától önmagát függetlenítő” gondolat. Mi ez? A „tisza” gondolat gondolata? Ha benne csak a tárgytól való függetlenség bár jelen van, akkor nem tiszta. Ha nem tiszta, akkor hogyan lehet a gondolat gondolata? Ha mégis ez a gondolat gondolata, akkor a gondolatnak nem lehet gondolata: mert van benne valami: a „függetlenítés”. Értelmetlen, de dühös megállapítás. Vagy azért értelmetlen, mert dühös?

3. „...a gondolkodás tárgyát kieszelő” gondolat. Miért ne eszelné ki? Eszelje, ha tudja! S ha kieszelte magát, akkor hogyan függetleníti önmagától, amit kieszelt? Vagy azt eszelte ki, hogy függetleníti önmagától tárgyát, amit kieszelt?

4. „...nem valóságos” gondolat. Ha gondolat, akkor miért nem valóságos? Nem valóságos: vagyis nincs. A nincs — mint önmaga: ez a valóságos semmi. Hegelnél a semmi csak mint a tiszta lét megfordítása képzelhető el. Baláznál önmagában is létezik a semmi. Csak akkor már valami: mert léte van. Vagyis nincs önmagában semmi. Csak valami van. A spekuláció is valami: akkor is, ha Balázs számára semmi.

5. A saját maga találta idézeteket elolvasta? Kant, akit idéz, elég világosan megmondja, mi a filozófiai spekuláció: „Elméleti ismeret *spekulatív*, ha olyan tárgyra vagy tárgyról való fogalmakra vonatkozik, amelyhez semmi tapasztalatban nem juthatni.” Hol ítéli el Kant az ilyen spekulációt, hol beszél „nem valóságos”, „önmagát tárgyától függetlenítő” gondolatról?

6. A Feuerbach-idézet a *Filozófiai Füzetek* nyomán szerepel, de szerzőnk azt már nem említi, hogy Marxékra való utalásában Lenin a spekulációt mint kifejtési módot bírálja, akár Marx és Engels „*A szent család*”-ban. A „dolgot megragadó ábrázolás” helyett Hegel gyakran spekulatív módon ábrázol, írják a Balázs hozta idézetben. Másutt is ilyen értelemben használják a spekuláció kifejezést. Vagyis az *exkluzív dedukció*, a már Descartes-nál is bírált középkori, de az új, sőt legújabb korba is átmentett skolasztikus eljárást részesítik méltó kritikában. Nem a dedukciót, hanem a szubjektíven felhasznált dedukciót. A spekuláció itt olyan intellektuális tevékenység, amelyben a szubjektíven eltorzított szubjektivitás nem felel meg többé az objektív mozzanatnak, a reálisnak.

7. A kérdés tehát az: a szubjektív önkénnyel közelítő szubjektivitás képes-e az objektív világot megragadni? Az idézetekből kiderül, hogy nem képes. Ezzel egyetértünk — nem Balázssal, hanem azokkal, akiket idéz.

8. Mi azonban nem az exkluzív dedukció mellett kardoskodunk. Világosan le-
szögeztük: adott kor tudományos összeredményei a filozófiai spekuláció kiindulópontját képezik. Erről a talajról fogalmazza meg a filozófia azt a totalitásmodellét, amelyben jelen van az ismert világról az ismeretlenre való ugrás: a végtelenre való kiterjeszkedés. Vagyis a véges megismerésében kialakult következtetési formák alkalmasak-e arra, hogy bennük a végtelen struktúrája megmutatkozzék?

9. Véleményünk szerint — nem. Írásunkban azt bizonygattuk, hogy a filozófiában van a következtetésnek egy olyan sajátos formája is, amelyet spekulációnak nevezünk. Balázs erről nem vesz tudomást: ő csak az exkluzív dedukció értelmében hajlandó a spekulációról beszélni, s azt a következtetési formát, amelyről mi írunk, Balázs csak az „alkotó gondolkodás” névvel hajlandó illetni.

10. De mi nem vagyunk hajlandók szemantikai vitát folytatni azzal, aki az „alkotó gondolkodás” publicisztikai aklába tereli a tudományos, művészeti és filozófiai alkotó gondolkodás egymástól alapjaiban eltérő módoszatait, csak azért, hogy elkerülhesse a specifikumok megállapításának buktatóit. Véleményünk: a világ az emberi intellektusban három szinten épül újjá:

- a) az egyes → különös szintjén a tudomány, a maga konkrét modelljével,
- b) a különös szintjén a művészet, a maga intuitív modelljével,
- c) a különös → általános szintjén a filozófia, a maga totalitás-modelljével.

11. Vagyis a következtetés 3 típusát különböztetjük meg:

- a) a formális logikait (indukció, dedukció, hipotetikus),
- b) az analogikust,
- c) a spekulatív következtetést.

Lehet mindhármát „alkotó gondolkodás”-nak nevezni. De nem a filozófiában. A filozófia sajátosságának ilyen tagadása — filozófia-ellenes.

12. Még akkor is, ha idézetekkel próbálják igazolni. Pláne, ha úgy járnak el, ahogy Balázs. Mert a következő idézete is furcsa átalakulást mutat. Egy egyénien oldott szövegről van szó, ugyancsak „*A szent család*”-ról. Idézzük Balázst: „Ugyanakkor egy tisztán — tehát minden valóságos tartalmat nélkülöző (B. S. aláhúzása) — spekulatív gondolkodásról megjegyzik, hogy — és itt már Balázs Marxékat idézi — »nála a spekulatív konstrukció minden zavaró járuléka, minden kétértelmű burkolat nélkül, pucér szépségében tárul a szem elé« — és most ismét őnmaga Balázs következik — „s megmutatkozik az is, hogyan teremti meg a spekuláció látszólag szabadon önmagából *a priori* (B. S. aláhúzása) a tárgyat”.

De mit írnak Marxék? Íme: „Szeliga úrnál ragyogóan megmutatkozik az is, hogyan teremti a spekuláció egyrészt látszólag szabadon önmagából *a priori* a tárgyat, másrészt azonban, éppen mert a tárgytól való ésszerű és természetes függőségét szofisztikával el akarja vitatni, hogyan esik a legésszerűtlenebb és legtermészetellenesebb *szolgásgába* a tárgynak, amelynek legvéletlenebb, leegyéniőbb meghatározásait abszolúte szükségszerűeknek és általánosoknak kénytelen megkonstruálni.”

a) Hol van itt az a bizonyos Balázs-féle „*tisztán*”, tehát minden valóságos tartalmat nélkülöző spekulatív gondolkodó? Szeligának inkább az a baja, hogy túlságosan valóságos a tartalma — a balázsi terminológiához alkalmazkodó megfogalmazásban.

b) Vagyis ha a rossz spekuláció Szeliga véletlen tartalmait is szükségszerűnek tünteti fel, akkor a kiagyalt gondolatmenet következménye nem egy, a világtól elrugaskodott általánosság, hanem az általánosság teljes tagadása, vagyis filozófia-ellenesség.

c) Az exkluzív dedukció következménye az általánosság megszüntetése. Balázs saját gondolatmenetén belül ezt nem látja, mert még Marxékat is elfogultan olvassa: megváltoztatja. Nem veszi észre, hogy a kiagyalt gondolatmenet, a rossz spekuláció azért rossz, mert a látszat ellenére a dolgok közvetlen meghatározásaiba fullasztja a gondolatot. Tudja, hogy az ellentétek átcsapnak egymásba — de úgy tetszik, nem érti meg.

d) Nyilván nem érti azt sem, amit Engels a *Feuerbachban* mond: a hegeli módszer (spekuláció) nem azért elvetendő a marxisták számára, mert spekuláció, hanem mert olyan spekuláció, mely egy *zárt rendszer* igényével lép fel, és ennek megfelelően következtetéseiben bennragad a konkrétban, igazolja a konkrétat. Vagyis a hegeli kiindulópont, a spekulatív princípium formájában fellépő axióma („A tiszta lét a kezdet...“) azért elfogadhatatlan, mert szükségképpen magában foglalja már a végpontot is, a következtetések világát, és formáinak szükségszerűségét és ezzel igazolásukat-elfogadásukat is. De nem azért, mert létezik egy kiindulás, mert létezik egy spekulatív axióma!

13. Balázs utolsó idézete „újabb keletű“ műből való (*Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 1960). Mi egy még „újabb keletű“ műből idéznénk (*Dictionnaire de la langue philosophique*, par Paul Foulquié avec la collaboration de Raymond Saint-Jean, Presses Universitaires de France, 1962). A 639. lapon F. Gonseth alapján ez a mű megállapítja: „La recherche scientifique oscille entre ce deux pôles, qu'on ne peut concevoir l'un sans l'autre: la spéculation et l'experimentation.“ A spekuláció meghatározásában pedig, miután a pejoratív értelmű felfogást tisztázza, ezt írja a spekulációról: „Spéculation est corrélatif d'action et synonyme de théorie.“

Már a Balázs idézte műben nincs szó a spekuláció tiszta, „valóságos tartalmat“ nélkülöző, „a priori“ jelentéséről, de itt még kevésbé. Sőt, kiderül belőle, hogy a spekulációt még a tudomány sem nélkülözheti.

14. Inkább értünk egyet Gonseth-tel és — amint a következőkből kiderül — Lucian Blagával, mint Balázssal. Blaga kimutatja ugyanis, hogy Lorentz és az ő nyomán Einstein egy új gondolatstílust honosítanak meg a fizikában: hipotézisük a fizikai látszatok „ellenére“ jön létre, a kísérleti bizonyítékok, amelyekkel alátámasztják, *nem döntő* jelentőségűek vagyis *az új fizika spekulatív*. Ebben az értelemben írja: „Noul fizician silește natura să accepte încheieturile gândirii. »Natura« însăși devine, așa zicînd, o creație matematică . . .“

15. A filozófia találkozik a tudománnyal abban, hogy maga is tudományos értéket képvisel, nem logikait. A kettő különbségét Tóth Imre végiggondolta, Balázsról viszont ez nem állítható. Tóth Imre írja: „A tudomány életének és történelmének elemi megfigyelése arra az eredményre vezet, hogy a tudomány testét alkotó elemi részek kétféle értékelésnek vannak kitéve: az egyik a *logikai érték*, amely lehet igaz vagy hamis, esetleg *hiányozhat* teljesen is. Ez a *logikai érték* lényegében . . . a gondolat és a lét viszonyára vonatkozik . . .“ (*Korunk*, 1968. 9. 1272). „A tudományos érték nem a tudományos állítás és a valóság viszonyára vonatkozik, hanem az *állítások egymás közötti viszonyaira*, és elvileg közömbös a kérdéses tétel tárgyi tartalma, illetve a valósághoz való viszonya iránt“ (uo. 1273).

16. Ami persze nem jelenti a logikai érték kiküszöbölését a filozófiából: a logikai értékek rendszeréből indul ki a filozófia, de a tudományos értékek teszik lehetővé számára rendszerének kialakítását. A filozófiai érték az állítások viszonyainak elvi szintézise, amely közömbös az állítások egymás közötti viszonyainak logikai értékére vonatkozóan.

17. Mert logikai értéke van a viszonyok logikai kapcsolatának is: a filozófia számára értéktelen a kijelentések logikája, a viszonyok logikája. A filozófiai érték a viszonyok viszonyaira vonatkozik. Ebben a szintetikus értékben jelen van a lét és a gondolat viszonyának problémája mint kiindulópont, a viszonyok logikája mint építkezési anyag, és a viszonyok viszonyának a logikája mint a totalitás modellje. A hangsúly, a specifikum ez utóbbira esik. A spekuláció szerepe éppen az, hogy egy gondolatkoordináta kijelölésével rendező elvet biztosítson a viszonyok viszonyait tanulmányozó filozófiának.

18. Mert a filozófiának a legáltalánosabbat kell megragadnia: ezért filozófia. Nem pusztán absztrakcióktól absztrakciókig vezet a filozófia útja, ahogy Balázs szerint haladnia kellene, hanem az absztrakciós soron keresztül az absztrakció egy különleges, csak a filozófiában fellelhető formájáig: ebben nemcsak a megismert világ tényeinek lepárlása, hanem a meg nem ismertnek, tehát a *tény hiányának* absztrahálása is jelen van. Vagyis: formális logikai művelettel itt sem azonosítható a filozófia.

19. Nézzük meg azt is, hogyan „védi” meg tőlünk Balázs az alkotó gondolkodás egyik büszkeségét, az extrapolálást. Így ír: „Az alkotó gondolkodás egyik büszkeségét, az extrapolálást, a mélységben alaposan megismert részizagság érvényének megengedett kiterjesztését az egészre szintén a spekuláció bélyegével látják el.” Mi ezt tesszük vele, de mit csinál Balázs? Ő is extrapolál: ismereteit kiterjeszti a filozófiára. Mi lesz így a filozófiából? Formális logika! Absztrakció, általánosítás, extrapolálás — és semmi sem abból, amit ma nemzetközileg is elismernek a filozófiáról: hogy a totalitás tudománya.

20. Végül megveregeti a vállunkat: „Hagyjuk el a szerzők egész levezetéséből a keretet — azt, hogy a *spekulációt* akarják rehabilitálni —, fogjuk fel a spekuláció fogalmába sorolt és általuk vizsgált jegyeket a termékeny *antispekulatív* gondolkodás jellemzőiként, s megtaláljuk ebben az írásban az *alkotó ráció* (rehabilitálásra egyáltalán nem szoruló) vonásainak remek elemzését.” Vagyis: tiszteljük a formális logika előtt, nevezzük eljárásait alkotó rációknak, és hagyjuk abba a hőbörgést Evviva, megszabadultunk a gondoktól; megszabadultunk a filozófiától is.

21. De miután Balázs elméletileg „leszámolt” a spekulációval, vajon közben jómaga megszabadult-e a spekuláció kísértésétől? Idéznék egyik újabb keletű, *Elő dialektika* cím alatt megjelent cikkét (*Igazság*, 1968. október 29), amelyből nem ez derül ki. „A marxi—lenini dialektika egyik alapgondolata az — írja Balázs —, hogy a fejlődés szükségképpen strukturális változások formájában jelentkezik, a magasabbrendű fejlődési fokok mindig új szerkezeti felépítést mutatnak...” Vagyis: Balásznak is van „alapgondolata”, egy axiómája, ha éppen kell neki. Ha nem kell, akkor nincs. Íme, cikkének folytatása, ahol már nem kell neki: „A társadalom strukturáltsága, illetve e szerkezet változása mélységesen dialektikus jellegű, ugyanis a különböző szerkezeti egységek egymásra hatnak, kölcsönösen befolyásolják egymást.” Itt már nem kell neki. Itt nincs a dialektikának egy „alapgondolata”, itt mélységes dialektika van; amikor volt még alapgondolata (egy bekezdéssel feljebb), ott „új szerkezeti felépítés”-ről volt szó; most, hogy már csak mélysége maradt, *egyazon* szerkezet „különböző szerkezeti egységeinek” változásáról beszél. Ahol általános a megfogalmazás, ott van a kísértés, amit szerencsére már a következő bekezdésben legyőz Balázs: másról kezd ugyanis beszélni. Mert amiről nem beszélünk, az nincs — az ő számára.

22. Jegyzetében Balázs Engelsre hivatkozva figyelmeztet: ha a cipőkefét be is soroljuk az emlősök osztályába, attól még nem fog tejmirigye nőni; a spekulációt hiába festjük a falra, attól még nem lesz ördög. Mégis megtettük, sőt, magunkban is spekulatív rációt képzelünk: brr... nőnek már a tejmirigyünk; s bár cipőkefe vagyunk, az emlősök osztályába tartozunk. De Balázs? Se cipőkefe, sem emlős? Mégcsak nem is ördög? Irigyeljük... leginkább talán azért, mert olyan jól tudta mindig, mi az alkotó gondolkodás, és a saját gyakorlatában mindig olyan hűségesen szolgált

Bretter György — Rác Győző